

गाथिनो विश्वामित्रः। अग्निः। त्रिष्टुप्

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थं विदथे यजध्यै।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ ३.००१.०१

सोमस्य- रसस्य । सोमो लता लताजो रसश्च । आध्यात्मिके तु सोमोऽध्यात्मरसः । जीवने यो धार्मिकरसोऽनुभूयते सोपि सोमः । वह्निम्- वोढारम् । अग्ने- पावक । अग्निः पावक आधिभौतिके । आध्यात्मिके तु सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्पः । विदथे- आत्मलाभात्मक उपासने । यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः । यजध्यै- यष्टुं पूजितुं दातुं सङ्गतिं कारयितुम् । यम् । मा- माम् । चकर्थ- अकरोः । तं माम् । तवसम्- बलिनम् । वक्षि- कामयस्व । देवान्- द्योतनशक्तीः । अच्छ- अभिलक्ष्य । दीद्यत्- चित्तमुद्दीपयन् । अद्रिम्- ग्रावाणं जडशरीरप्रतीकम् । युञ्जे- योगयुक्तं करोमि । अग्ने- हे सर्वभूतहितक्रतो । शमाये- स्तौमि मनः प्रशमनं करोमि वा । तन्वम्- मच्छरीरं विस्तृतभावनं वा । जुषस्व- सेवस्व ॥१॥

प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन्।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ ३.००१.०२

यज्ञम्- अस्मदुपासनं दानं सङ्गतिकरणम् । प्राञ्चम्- प्रकर्षेण गच्छन्तम् । चकृम- कृतवन्तः । गीः- मन्त्रः । वर्धताम् । अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम् । नमसा- वन्दनेन । समिद्धिः- उद्दीपनभावनैः । दुवस्यन्- परिचरेयुः । कवीनाम्- क्रान्तदर्शिनाम् । विदथा- ज्ञानानि । दिवः- द्युलोकात् । शशासुः- देवा अनुशासनं कुर्वन्ति । गृत्साय- ज्ञानाय । तवसे- बलाय । चित्- अपि । गातुम्- स्तोतुम् । ईषुः- उपासका इच्छन्ति ॥२॥

मयौ दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः।

अर्विन्दन्नु दर्शतमप्स्व^१न्तर्देवासौ अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३.००१.०३

मेधिरः- मेधावी । जनुषा- जन्मना । पूतदक्षः- पवित्रसामर्थ्यवान् । दिवः- द्युलोकस्य । पृथिव्याः- भूमेश्च । सुबन्धुः- शोभनबन्धुः । मयः- आनन्दम् । दधे- धृतवान् । स्वसृणाम्- नदीनाम् । अप्सु अन्तः- उदकेषु । मूलशक्तिधारास्वित्याध्यात्मिके । अपसि- शोभनकर्मणि प्रवृत्ते । देवासः- द्योतनशीलाः । नु- क्षिप्रम् । दर्शतम्- दर्शनीयम् । अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम् । अविन्दन्- लेभिरे ॥३॥

अवर्धयन्सुभगं सप्त यहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासौ अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ३.००१.०४

सप्त यहीः- सप्त मातर आपो मूलशक्तिधारा सप्तभूमिकासम्बन्धिन्यः । सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेत इति श्रुतेः सप्त सिन्धवः सप्तलोकमूलशक्तिधारा इति ज्ञायन्ते । विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्निति श्रुतेश्च । श्वेतम्- शुभ्रम् । जज्ञानम्- जातम् । महित्वा- स्वमाहात्म्येन । अरुषम्- रोचमानम् । सुभगम्- सौभाग्यसम्पन्नम् । अवर्धयन् । अश्वाः- प्राणाः । शिशुं न जातम्- शिशुमिवोद्भूतम् । अभ्यारुः- अभिगच्छन्ति । देवासः- द्योतनशक्तयः । अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम् । जनिमन्- स्वमूलासु मूलशक्तिधारास्वप्सु । वपुष्यन्- उद्दीपितवत्यः ॥४॥

शुक्रेभिरङ्गै रजं आततन्वान्क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ३.००१.०५

शुक्रेभिः- शुभ्रैः । अङ्गैः । रजः- उदकम् । आततन्वान्- विस्तारयन् । पवित्रैः- शुद्धैः । कविभिः- क्रान्तदर्शिभिः । लक्षणया सूक्ष्मदर्शनैः । क्रतुम्- प्रज्ञाम् । पुनानः- शोधयन् । शोचिः- शोधनम् । वसानः- आच्छादयन् । अपाम्- जीवोदकानाम् । बृहतीः- महतीः । अनूनाः- सम्पूर्णाः । श्रियः- शोभाः । आयुः परि- जीवनं परितः । मिमीते- करोति ॥५॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यहीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयौनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ३.००१.०६

अनदतीः- अभक्षयन्तीः । अदब्धाः- अहिंसिताः । दिवो यद्हीः- दिव्याः । अवसानाः-
आच्छादयन्तीः । अनग्नाः- आवृताः । अपो मूलशक्तिधाराः । सीम्- सर्वतः । वव्राज । सना-
सनातन्यः । अत्र । युवतयः- तरुण्यः । सयोनीः- सोदर्यः । सप्त वाणीः- सप्त वाग्भूता आपो
मूलशक्तिधाराः भूर्भुवरादिसम्बन्धिन्यः । एकम् । गर्भम् । दधिरे- धृतवत्यः ॥६॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।

अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ३.००१.०७

अस्य- एतस्याग्ने रश्मयः । स्तीर्णाः- प्रसृताः । विश्वरूपाः- नानारूपाः । घृतस्य- जीवोदकस्य ।
योनौ- सद्मनि । संहतः- सङ्गताः । मधूनाम्- रसानाम् । स्रवथे- स्रवणे । अस्थुः- अध्यतिष्ठन् ।
अत्र । धेनवः- चिद्रश्मयः । पिन्वमानाः- प्रीणयिष्योऽभवन् । दस्मस्य- दर्शनीयस्याग्नेः । समीची-
समीचीने । मातरा- द्यावापृथिव्यौ । मही- महत्यौ भवतः ॥७॥

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौद्धानः शुक्रा रभसा वपूंषि ।

श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ३.००१.०८

सहसः सूनो- हे शक्तिपुत्र । बभ्राणः- धार्यमाणस्त्वम् । शुक्रा- शुभ्राणि । रभसा- रंहणशीलानि ।
वपूंषि- रूपाणि । दधानः- धारयन् । व्यद्यौत्- विद्योतसे । यत्र । वृषा- वर्षकः सर्वभूतहितक्रतुरग्निः ।
काव्येन- सूक्ष्मदर्शनिन । वावृधे- वर्धते । तत्र । घृतस्य मधुनो धाराः- दीप्तरसधाराः । श्रोतन्ति-
स्रवन्ति ॥८॥

पितुश्चिदूर्ध्वर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्हीभिर्न गुहा बभूव ॥ ३.००१.०९

पितुः- पालकस्य ब्रह्मणः । ऊधः- ऊधस्थानीयं जीवोदकम् । जनुषा- स्वजन्मना । चित्- एव ।
विवेद- विजानाति । अस्य- एतस्य ऊधसःसम्बन्धिनीः । धाराः । धेनाः- अन्तर्वाङ्मयीः । वि-

विशेषेण । असृजत्- ससर्ज । शिवेभिः- मङ्गलैः । सखिभिः- मित्रैः स्वशक्तिभिरिति भावः । दिवो
यहीभिः- दिव्यैः । गुहा- हृदयगुहायाम् । चरन्तम् । गुहा- कोपि स्वहृदयगुहायाम् । न बभूव-
नाभिभवति ॥९॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरिक्तौ अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धु उभे अस्मै मनुष्ये३ नि पाहि ॥ ३.००१.१०

जनितुः- स्रष्टुः । पितुश्च- पालकाद्वह्मणः । गर्भम् । बभ्रे- बिभ्रति । एकः- अनितरः सन् । पूर्वीः
पीप्यानाः- सनातनीः प्यायमानाः । अधयत्- अनुभवति । शुचये- शुद्धाय । अस्मै- अग्नये । उभे ।
मनुष्ये- मनुष्यहिते । वृष्णे- वर्षयित्री । सपत्नी- पालयित्री । सबन्धु- बन्धू भवतः । नि पाहि- ते
द्यावापृथिव्यौ नितरां रक्ष ॥१०॥

उरौ मह्यं अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयद्मूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ३.००१.११

महान्- महात्मा । उरौ- विस्तारे । अनिबाधे- अबाधिते व्योम्नि । ववर्ध । पावकम् । पूर्वीः-
सनातन्यः । यशसः- कीर्तिमत्यः । आपः- मूलशक्तिधाराः । अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम् ।
सम्- सम्यक् । हि- खलु । अवर्धयन् । जामीनाम्- बन्धूनाम् । स्वसृणाम्- अपां
मूलशक्तिधाराणाम् । अपसि- शोभनकर्मणि । ऋतस्य- प्रकृतिनियतेः । योनौ- सदने । दमूनाः-
दान्तमनाः । अग्निः । अशयत्- शेते ॥११॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भात्रृजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यहो अग्निः ॥ ३.००१.१२

अक्रो न बभ्रिः- भरणकुशलः परैरनाधृष्योऽथ इव । महीनाम्- महतीनां शक्तीनाम् । समिथे-
सङ्गमने । दिदृक्षेयः- दर्शनीयः । सूनवे- रसनिष्पादकाय । भात्रृजीकः- स्वदीप्त्या प्रकाशमानः ।

नृतमः- अतिशयेन नेता । यद्वा- महान् । अग्निः । अपाम्- जीवोदकानाम् । गर्भः । यः । जनिता-
स्रष्टा । सः । उस्त्रियाः- अपो मूलशक्तिधाराः । उत् जजान- उत्ससर्ज ॥१२॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ ३.००१.१३

अपाम्- उदकानां मूलशक्तिधाराणाम् । ओषधीनाम्- वीरुधां भौमभोगानाम् । गर्भम् । दर्शतम्-
दर्शनीयम् । विरूपम्- नानारूपम् । सुभगा- सौभाग्यवती । वना- अरण्यानी । जजान- ससर्ज ।
देवासः- देवताः । चित्- अपि । मनसा- सद्भावनया । सं जग्मुः- सङ्गच्छन्ति । हि- खलु । पनिष्ठम्-
स्तुत्यम् । जातम् । तवसम्- बलिनम् । दुवस्यन्- पर्यचरन् ॥१३॥

बृहन्त इद्भानवो भाक्त्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ ३.००१.१४

बृहन्तः- महान्तः । इत्- एव । भानवः- रश्मयः । भाक्त्रजीकम्- प्रकाशमानम् । अग्निम् । शुक्राः-
शुभ्राः । विद्युतो न- तडित इव । सचन्त- परिचरन्ति । गुहेव- रहस्यस्थाने इव । वृद्धम् । स्वे अन्तः
सदसि- हृदि । अपारे- अगाधे । ऊर्वे- विस्तृते व्योम्नि । अमृतम्- अध्यात्मरसम् । दुहानाः
सन्ति ॥१४॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ ३.००१.१५

यजमानः- पूजको दाता सङ्गतिकारकः सन् । हविर्भिः- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यैः । ईळे-
स्तौमि । सखित्वम्- मैत्रीम् । सुमतिम्- शोभनमतिम् । निकामः- कामयमानः सन् । ईळे- स्तौमि ।
जरित्रे- रसनिष्पादकाय । देवैः- देवताभिः । अवः- रक्षाम् । सम्- सम्यक् । मिमीहि- कुरु । नः-
अस्मान् । च । दम्येभिः- नियन्तव्यैः । अनीकैः- स्वतेजोभिः । रक्ष- पालय ॥१५॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि प्याम पृतनायूरदेवान्॥ ३.००१.१६

सुप्रणीते- शोभननीतिसम्पन्न । अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो । तव । उपक्षेतारः- उपगन्तारः ।

विश्वानि- सर्वाणि । धन्या- सौभाग्यानि । दधानाः- धारयन्तः । सुरेतसा- शोभनवीर्येण । श्रवसा-

श्रुत्या । तुञ्जमानाः- याचमानाः सन्तः । पृतनायून्- उपद्रवकारिणः । अदेवान्- अन्धकारमयान् ।

अभि प्याम- अभिभवेम ॥१६॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान्।

प्रति मर्ताँ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन्॥ ३.००१.१७

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो पावक । देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम् । केतुः- प्रज्ञापकः । आ- आभिमुख्येन ।

अभवः । मन्द्रः- आनन्दकरः । विश्वानि- सर्वाणि । काव्यानि- सूक्ष्मदर्शनानि । विद्वान्- जानाति ।

मर्तान्- मनुष्यान् । प्रति अवासयः- प्रतिवासयसि । दमूनाः- दमशीलः । रथिरः- रंहणशीलः सन् ।

देवाननु । साधन्- हितं साधयन् । यासि- गच्छसि ॥१७॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन्।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान्॥ ३.००१.१८

विश्वानि- सर्वेषाम् । काव्यानि- सूक्ष्मदर्शनानाम् । विद्वान्- वेत्ता । मर्त्यानां अमृतः- लोके

लोकोत्तरः । राजा- दीप्तः । दुरोणे- अस्मद्ब्रूहे । विदथानि- ज्ञानानि । साधन्- साधयन् । नि ससाद-

निषीदति । घृतप्रतीकः- ज्योतिष्मान् । उर्विया- विस्तृतः । अग्निः । व्यद्यौत्-भ्राजते ॥१८॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन्।

अस्मे रयिं बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः॥ ३.००१.१९

शिवेभिः- मङ्गलैः । सख्येभिः- सख्यैः । नः- अस्मान् । आ गहि- आगच्छ । महान्- महात्मा
सन् । महीभिः- महतीभिः । ऊतिभिः- रक्षाभिः । सरण्यन्- सरन् आगच्छ । अस्मे- एतस्मै ।
बहुलम्- प्रभूतम् । संतरुत्रम्- संतारकम् । रयिम्- दानयोग्यधनम् । कृधि- कुरु । नः- अस्मभ्यम् ।
यशसम्- कीर्तियुक्तम् । सुवाचम्- मन्त्रमयम् । भागम्- सौभाग्यम् । कुरु ॥१९॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्व्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदाः ॥ ३.००१.२०

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो । एता- इमानि । ते- तव । सनानि- प्राचीनानि । जनिमा- जन्मानि ।
नूतनानि- नवीनानि जन्मानि । च । पूर्व्याय- पुराणायाग्नये । प्र वोचम्- प्रकर्षेणावदम् । वृष्णे-
वर्षकायाग्नये । इमा- एतानि । महान्ति । सवना- सम्भजनानि । कृता- कृतानि । जन्मन् जन्मन्-
प्रतिजीवे । जातवेदः- जातज्ञानोग्निः । निहितः ॥२०॥

जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदा विश्वमित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ३.००१.२१

जन्मजन्मन्- जीवे जीवे । जातवेदः- जातप्रज्ञोग्निः क्रतुरूपः । निहितः- हृदि स्थितः । अजस्रः-
अनवरतम् । विश्वमित्रेभिः- सर्वभूतसुहृद्भिरुपासकैः । इध्यते- उद्दीप्यते । यज्ञियस्य- पूज्यस्य ।
तस्य । वयम् । सुमतौ- शोभनमतौ । सौमनसे- शोभनसङ्कल्पे । भद्रे- कल्याणे । स्याम-
भवेम ॥२१॥

इमं यज्ञं सहसावन्त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ३.००१.२२

सहसावन्- शक्तिमन् । सुक्रतो- शोभनसङ्कल्पभूत । इमम्- एतम् । यज्ञम् । त्वम् । रराणः- अस्मासु
रममाणः । देवत्रा- देवेषु । नः- अस्मदर्थम् । धेहि- निधेहि । अग्ने । होतः- देवाह्वतः । बृहतीः-

महतीः। इषः- सदिच्छाः। नः- अस्मभ्यम्। प्र- प्रकर्षेण। यंसि- यच्छसि। अग्ने। महि-
महतीम्। द्रविणम्- सम्पदम्। आ यजस्व- अस्मदत्तां देवेभ्यो वा देवदत्तमस्मभ्यं वा देहि ॥२२॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ३.००१.२३

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो। पुरुदंसम्- बहुदर्शनयुक्ताम्। गोः- चिद्रश्मेः। सनिम्- प्रदात्रीम्।
शश्वत्तमम्- नित्याम्। इळाम्- वाचम्। हवमानाय- देवाह्वाने। साध- साधय। नः- अस्माकम्।
सूनुस्तनयः- सन्ततिः। अग्ने। विजावा- विशेषेण जाता। स्यात्- भूयात्। अस्मे- अस्मासु। सा।
ते- तव। सुमतिः- हितकारिणी मतिः। भूतु- भवतु ॥२३॥